

NYOMDAINK BELSŐ ÉLETE A XVI—XVIII. SZÁZADBAN.

II.

A könyvnyomtató mesterség szabad művészet volt, gyakorlóí — legalább nálunk — soha céhet nem alkottak s körükben nemes emberek (pl. a Hoffhalterek és Veresegyházi Szentyel Mihály) is akadtak. Sőt az is előfordult, hogy egyesek a feltörekvő polgárság szellemében munkástársaiktól elszakadva épen a könyvnyomtatás terén szerzett érdemeikért nemesi sorba emelkedtek. Így II. Rákóczi György 1648-ban Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi és 1651-ben Brassai Major Márton gyulafehérvári könyvnyomtatót tüntette ki a nemességgel, a XVIII. sz.-ban pedig a pozsonyi Landerer János Mihály kapott II. József császártól fűskuti előnévvel magyar nemességet, hogy a Bécsben tevékenykedő vasvármegyei származású Trattner János Tamást ne is említsük, akit Ferenc császár birodalmi lovaggá nevezett ki, majd II. József osztrák és II. Lipót petrózai előnévvel magyar nemességre emelt. Könyvnyomtatóink, helyesebben nyomdatulajdonosaink közül nem egy mint városának törzsökös polgára, előkelő szerepet töltött be a városi életben. Ifj. Heltai Gáspárról tudjuk, hogy Kolozsvár nótáriusa volt, Gutgesel Dávid pedig több ízben volt Bártfán centumvir és szenátor, s mint ilyen 1598-ban a pozsonyi országgyűlésen képviselte városát. Ifj. Klöss Jakab ugyancsak bártfai nyomdász a városbírói tisztet töltötte be. Ép úgy különböző városi tisztségeket viselt 1670 és 1689 között, Brever Sámuel löesei könyvnyomtató. A XVIII. sz. folyamán hazánkba beözönlő külföldi nyomdatulajdonosoknak pedig első dolguk volt, hogy fölvétessek magukat azon város polgárai közé, amelyben üzemükkel megtelepedtek. Azt a német városokban dívó szokást, hogy a könyvnyomtató mestert az egyházi személyek közé számították, nálunk Debrecen városa honosította meg. Legalább Fischer János a debreceni példára hivatkozva kéri 1610-ben Kassa városától ugyanezt a kedvezményt. Ugyanígy egyházi személynek számított Kolozsvárt Szenczi Kertész Ábrahám, majd Misztótfalusi Kis Miklós. S ez nem pusztán társadalmi megbecsülést jelentett, hanem anyagi előnyökkel is járt: adómentességgel s a könyvnyomtatók portájának a kato-

nai elszállásolás terhe alól való mentesítésével. Persze a katonai hatóságok ezt a kivételezést nem mindig tartották tiszteletben. Mint M. Kis Miklós panaszából tudjuk, sehogy sem fért a fejükbe, hogyan lehet a könyvnyomtató egyházi személy? Landerer János Sebestyén is, amikor a XVIII. század huszas éveiben Budán készül letelepedni, adómentességért folyamodik s ezt a város tizenöt esztendőre meg is adja neki. Vác városa már nem volt ilyen gavallér. Ambro Ferenc Ignác csak egy évtizedes munkásság után 1789-ben tudta elérni, hogy magát és házáat évi egy arany fizetése ellenében a közönséges robotoktól és a többi városi terhektől mentesítsék. Pedig, mint Ambro folyamodásából megtudjuk, a könyvnyomtatók — legalább elvben — országszerte föl voltak mentve a katonatar-tás és a városi robotok alól.

A nyomdai fölszerelés meglehetősen nagy értéket képviselt. Bornemisza Péter postillája kinyomtatási költségeit ezer forintnál többre irányozta elő s valószínű, hogy ezen összegnek jelentékeny részét a nyomda beszerzési költségei emésztették föl. Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ötszáz forinton vásárolta meg, de úgy látszik tetemesen fejlesztette, mert halála után a kamara azt állítja, hogy Telegdi a nyomdára ezer forintnál többet költött. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a jóval jelentéktelenebb nagy-szebeni nyomdát 1595-ben 300 frtért engedte át Fabritius János-nak a városi tanács. Debrecen város tanácsa 1630-ban Rheda Pé-ter nyomdai fölszerelését 150 frtra, erősen elkoptatott betű-készletét pedig 50 frtra becsülte. Gr. Bethlen Miklós önélet-írásából tudjuk, hogy az 1702-ben elhunyt Kis Miklós kolozs-vári nyomdájának vételárát 3000 magyar frtban állapította meg a ref. egyháztanács. A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben a kiad-ványraktárral és az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11.000 frtért adta el Royer Ferenc Antal. Ugyanő esztergomi nyomdáját 1765-ben 6000 frtért engedte át a kalocsai érseknek. A Telegdi-nyomdából kifejlődött nagyszombati jezsuita nyomdát a rend fel-oszlatásakor a leltározók 16.240 frt 34 kr.-ra, a kolozsvárit ugyan-akkor 2139 frt 34 kr.-ra becsülték, míg a kassaiak megelőzve az elkobzást, nyomdájukat házukkal együtt 6700 frton adták el Lan-derer Mihály pozsonyi tipográfusnak.

A beszerzési költségeket a nyomdaalapítók gyakran közadako-zásból, vagy kölesön útján teremtették elő. Bornemisza Péter egy beadványából tudjuk, hogy műve költségeihez nemcsak a főurak, hanem a köznemesek is hozzájárultak, még pedig egyik-másik ötven forinttal is. Huszár Gál maga írja, hogy a nyomdája be-szerzésére fölvelt kölesönből még száz forinttal tartozik. Gutgesel-nek Bártfa városa 1578-ban típusok vásárlására 40 frt kölcsönt szavazott meg s a következő esztendőben újabb 50 frt kölesönnel segítette ki. Néhány esetben egy-egy nyomda költségeit valamelyik főúr, vagy erdélyi fejedelem vállalta magára. Így a XVI. sz.-ban

a rövid életű újszigeti nyomda Nádasdy Tamás alapítása volt. A második gyulafejevári nyomdát 1619-ben Bethlen Gábor létesítette s I. Rákóczi György bővítette ki. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradai nyomdája 1640 táján Bethlen Gábor öccse, István áldozatkészségéből létesült. A sárospataki nyomda pedig, melynek betűkészletét még I. Rákóczi György szerezte be, nem sokkal utóbb III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja Lorántffy Zsuzsánna áldozatkészségéből valósulhatott meg. A XVIII. sz.-ban a nagyváradai püspöki nyomda gr. Csáky Miklós, a nagykárolyi officina gr. Károlyi Ferenc és a kalocsai üzem gr. Batthyány József alapítása volt.

A magánkézben lévő nyomda a tulajdonos halála után rendszerint a legidősebb fiú, vagy leszármazottak híjján, illetve azok kiskorúsága esetén az özvegyre szállott, aki vagy maga vezette tovább, vagy a gyászév leteltével újból férjhez menvén valamelyik szócíusához, arra ruházta rá az üzemet. Ha a házasságból csak leánygyermek maradt fenn, vagy a fiú jogutód nélkül halt el, akkor leányágon öröklődött tovább az officína. Így egyik legrégebb nyomdánk, a kolozsvári 1559-től 1660-ig volt a Heltai-család tulajdonában. Heltai Gáspár halála után jó ideig özvegye, majd fia, ifj. Heltai Gáspár vezette tovább. Utóbbiban a család fiúágon kihaltván, az üzem id. Heltai Anna nevű leányára, férjezett Lang Tamásnéra, majd ennek vejére Ravisius Mátyásra s végül utóbbi fiára szállt. A lőcsei Brevér-nyomda 1625-től 1740-ig (csetleg 1748-ig) szállt apáról fiúra. A nagyszombati nyomdához Crato János Henrik 1590-ben az előző tulajdonos Gübesch János özvegye, Sára kezével jutott. Ugyanígy tett szert 1608 táján Mannel János nyomdája felére Farkas Imre, míg másik felét készpénzen váltotta magához Mannel fiától Gergelytől, ami azonban nem gátolta meg derék Gergelyünket abban, hogy 1630-ban ne követelje vissza — persze hasztalanul — a maga részére az egész üzletet. Könnyen fenyegethette volna ugyanez a veszély Nottenstein János Györgyöt, aki 1728-ban ugyanez az özvegy kezével jutott Landerer János Sebestyén budai officínájához. Azonban rövidesen elhalt s Veronika asszony most már maga vezette az üzletet első házasságából származó kisebbik fia nagykorúságáig, 1751-ig. Ekkor a nyomdát nagyobbik fiának adta át, míg a kisebbiket készpénzzel elégítette ki. Az özvegyvel kötött házasság egyik világszerte elterjedt módja volt a szócíusok önállósulásának. Máskor meg a mester leányának vagy közeli nőrokonának a kezével jutott officínához a nyomtatólégény. Klöss Jakab valószínűleg benősülés útján tett szert 1597-ben a Manskovit-nyomda fölszerelésére. Ő viszont vejének Fischer Jánosnak engedte át a fölszerelés egy részét, amikor ez 1610-ben Kassán önállósította magát. Id. Dádan János is apósa, Veterini Pál útján jutott officínához. Ez vette meg számára 1661-ben Czižek trencsényi nyomdáját. Engel János József 1773-ban ala-

píftott pécsi nyomdájának felszerelési költségeit szintén apósa, Vizer János viselte. Végül a szócius vásárlás útján is magához válthatta az elárvult nyomdát. Ha nem volt elég készpénze, esetleg részletekben törlesztette a vételárat. Fabritius János például ilyen részlezetési alapon ült be 1595-ben a nagyszzebeni nyomda birtokába. Ez a tranzakció azért érdekes, mivel Fabritius nem közvetlenül Crato örököseitől, hanem Nagyszeben város tanácsától vásárolta meg részletekben törlesztendő 300 frtért a nyomdát. Mint-hogy azonban 1601-ben bekövetkezett haláláig a vételárból mind-össze 50 frtot törlesztett, a nyomda ismét visszakerült a város birtokába. Most a tanács Grüngrass Simonnak adta el a tipográfiát, majd 1657-ben újból magához váltotta, hogy azután ismét tovább adja. Debrecen városa Rheda Péter 1630-ban bekövetkezett halála után a nyomdász adósságai fejében foglalta le a nyomdát s 1633-ban azzal a kikötéssel adja el Fodorik Menyhértnek, hogy ha a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a felszerelést a városi tanács ismét visszaválthatja. Kassa városa 1648 táján váltja magához Scholtz Dánielné örököseitől a nyomdát, amelyet azután Gevers Bálintnak, majd Severini Márknak ad el.⁶⁴ Ifj. Klöss Jakab bártfai nyomdász 1660-ban az üzem továbbvitelére vállalkozó örökösök nélkül halálozván el, tipografiáját a városi tanács vásárolja meg s művezetők útján tartja üzemben. Ezzel az intézkedéssel jóval megelőzte Debrecen városát, amely csak 1722-ben határozta el magát arra, hogy művezetővel, saját számlájára kezeltesse 1711-ben alapított új nyomdáját. Addig bérlővel próbálkozott, meglehetősen magas összeget, évi 180 frtot kötve ki érte. A nyomda bérbeadásával más jogi személyek is kísérleteztek. Így a XVII. sz. utolsó negyedében Kassán működő Bosyzt István minden valószínűség szerint bérlője és nem művezetője volt a jezsuita akadémia nyomdájának. M. Kis Miklós 1702-ben beállott halála után a kolozsvári ref. konzisztórium is célszerűbbnek látta bérbeadni nyomdáját s előbb évi 75, majd évi 73, azután évi 60 és végül az idők mostohaságára való tekintettel évi 40 frt-ban állapította meg a bérösszeget.

Szakképzett könyvnyomtatóink a XVI. sz. folyamán nagyrészt külföldről, főleg Lengyelországból, Ausztriából és Németországból vándoroltak be. Egy részüket a megélhetés reményén felül a zavaros közállapotok is idecsalogatták. Hoffhalter Ráfael, amikor Bécsben tarthatatlanná válik a helyzete, Debrecenben telepszik meg, a Laibachból kiülőzött Mannel János Németujvárt talál menedéket, a Schwenkfeld-iratok kinyomtatásával gyanúsított Otmár Bálint augsburgi könyvnyomtató pedig hosszas bujdosás után, mint a nagyszombati nyomda művezetője kerül révbe. E külföldről beszívárgó könyvnyomtatók egyike-másika annyira megmagyarosodott, hogy még a tollforgatással is megpróbálkozik. Így Mankovit Bálint és Klöss Jakab. De azért hazai származású tipogr-

fusaink is akadtak. Ilyenek Abádi Benedek, aki Krakkóban nyerte kiképeztetését; a bártfai születésű Gutgesel Dávid, aki Bécsben tanulta ki mesterségét; Csáktornyai János, akit alighanem Hoffhalter Rudolf hozott magával a Muraközből Debrecenbe; továbbá Komlós András, Segesvári Gáspár és Szebeni Nyirő János. A XVII. sz.-ban körülbelül ugyanez a helyzet. A nagyszombati nyomdának az 1621—1704. terjedő időközből ismert művezetői nevük után ítélve, az egyetlen Srnensky Mátyás kivételével, aki viszont lengyel lehetett, valamennyien sült németek.⁶⁵ A nagyszombati Pistorius Márk linzi, a Debrecenben szorgoskodó Rheda Pál lipesei, a gyulafejevári Effmurdt Jakab lignitzi, a Dunántúlon működő Wechelius András és Zsigmond János francia-német származású volt. Valószínűleg németországi volt a sárospataki nyomda első művezetője Renius György is. A kassai könyvnyomtatók sorából Severini Márk alighanem Dániából, Erichson Erich pedig Svédországból szakadt közénk. A trencsényi nyomda tulajdonosai: Wokal János Vencel, ab Hage Benjamin Lőrinc, Czižek Nikodém s talán az id. Dadan János is egytől-egyig a cseh-morva exulánsok sorából kerültek ki. A kassai jezsuita nyomda egyik művezetője, Lubowiński Ferenc okvetlenül lengyel, Bosyzt István nevű bérlője pedig alighanem cseh származású volt. Ugyanez áll a munkásokra is. Rheda Pál fia és utóda a debreceni nyomda élén, Rheda Péter 1620-ban azzal mentegeti egyik nyomtatványa sajtóhibáit, hogy legényei „majd jobb részre mind idegen nemzetből voltak”. Kétségtelenül magyarok, vagy legalább is magyarországiak voltak Makai Nyirő János és Ábrugyi György, a kolozsvári Heltai-nyomda művezetői; Rosnyai János a sárospataki, majd a debreceni nyomda vezetője; az ugyancsak Debrecenben tevékenykedő Karancsi György, akivel nincs mit dicskednünk, Töltési István és Kassai Pál; a gyulafejevári nyomda faktorai és munkásai sorából Válaszuti András, Mezleni Márton, Brassai Major Márton, Selmei Gregoriii András; az egyéb erdélyi nyomdáknak szorgoskodó Cassai András, Némethi Mihály, Székesi Mihály, Udvardi Mihály, Veresegyházi István és Veresegyházi Szentyel Mihály; a Kassán dolgozó Lőcsei Pál és a Németujvárt megtelepült Szepesváraljai Bernhard Máté. Törzsökös lőcsei családból származott Brever Lőrinc, a nagytekintélyű Brever-cég megalapítója s magyar volt a század legnagyobb hazai nyomdásza Szezei Kertész Ábrahám, aki Hollandiában, esetleg az Elzevireknél nyerte szakmabeli kiképeztetését, valamint Misztótfalusi Kis Miklós, a zseniális betűmetsző, de közepes tipográfus. A karlócai (1699) és szatmári (1711) békekötések nyomán az egész országban meginduló építő munka egész sereg tipográfust vonzott hazánkba, főleg Ausztriából és Délnémetországból. Így a rövid életű késmárki nyomda a krajnai származású Vitriari (Glaser) Mátyás alapítása, a pozsonyi, a szalzburgi Royer János Pálé, a sopron-győri az alsóausz-

triai Wildbergből való Streibig Antal Józsefé, a budai a bajor vagy bécsi származású Landerer János Mihályé. Landerer utóda Nottenstein János Sebestyén ugyancsak Bajorországból került hozzánk. A második soproni nyomdát a bécsi Schmidt Miklós János létesítette, de rövidesen eladta a német Renner János Fülöpnek, akinek az özvegyétől a bécsújhelyi Siess János József kezébe került. Bécsi az első pesti könyvnyomtató Heptner János György is, míg a második, Eitzenberger Ferenc Antal, legalább nagyszombati születésű. A második pozsonyi nyomda alapítója, Patzkó Ferenc Ágost Olmützből vándorolt be s alighanem ugyancsak morva jövevény volt a váci könyvnyomtatóműhelyt alapító Ambro. Ferenc Ignác. Heimerl Mátyás József a temesvári és Engel János József, a pécsi nyomdászat megalapítója legalább a budai officína munkásai sorából kerültek ki. A nagyszombati nyomdának névszerint ismert XVIII. sz.-i művezetői egytől-egyik németek, vagy legalább is német nemzetiségűek, gépmestereinek 1773. é. jegyzékében is esupa idegenhangzású, német, cseh-tót és lengyel név szerepel s a nyole szedője közt is esupán egyetlen magyar nevű — valami Lázár György — akad. Regensburgi származású a pozsonyi, majd egri nyomda művezetője Bauer Károly József s a kalocsai piarista nyomda névszerint ismert tipográfusai is valamennyien németek: Wagner János József, Neuner Frigyes, Prantner vagy Brantner Lipót. Az eleinte magyar kézen volt nagyváradi püspöki nyomda élére is csakhamar idegenek kerültek: Wolf József, Heller János Kornél, Balent Ignác József. Ugyanez az eset a nagyvárosi nyomdánál. Első vezetője a Biró Mihállyal társult Szatmár-Németi Pap István volt; utódai Eitzenberger Ferenc, majd Klemann József! A kolozsvári jezsuita nyomda faktorai közt is esupán egyetlen magyar akad: Beeskereki Mihály, a későbbi nagyváradi provizor. Rajta kívül magyarok voltak a Debrecenben működő Miskolczi Cs. Ferenc, Viski Pál, Margitai János és Kállai Gergely: a kolozsvári ref. nyomda bérlői Telegdi Pap Samuel, Szatmári Pap Sándor, Pataki József, Páldi Székely István; a Nagyszébenben dolgozó Sárdi János s ezzel mondhatni ki is merítettük a sort!

A nyomdai alkalmazottak kereseti viszonyairól csak igen hézagossá adataink vannak. Még a legjobban a nyomdák élén álló művezetők (provizorok, faktorok) járandósága felől vagyunk tájékozva. Így a nagyszombati akadémiai nyomdának Mayr Fülöp Jakab és Byller Márton művezetőkkel 1645/6-ban, illetve 1666-ban kötött bérszerződéseiből megtudjuk, hogy ebben a nyomdában a művezetőnek fix fizetése nem volt, hanem mindig a tényleg végzett nyomdai munkálatok szerint fizették. Nevezetesen egy-egy forma, azaz félív kiszedése után bizonyos összeg járt neki, melynek nagysága a papíros és a betűk nagyságától függött. Minél nagyobb alakban, minél kisebb betűkkel szedték a szöveget, annál nagyobb volt a ré-

szesedése. Így a rendes papír íveinél egy formának tertia betűkkel való szedéséért Mayr 30 kr-t vagyis 10 garast, mittel betűkből való szedéséért egy frtot s petit vagy garmond betűkből való szedéséért 2 frt 10 garast kapott. A rendes papírivek kinyomtatásáért pedig egy-egy ív első száz példánya után egy frt, minden további száz ívért két garas járt neki. A mediana papíriveknél egy-egy forma mittel vagy annál nagyobb típusokból való szedését 45 krajcárral, ciceró vagy brevier betűkből való kiszédését pedig 55 krajcárral s az első 25 ív kinyomtatását 25 krajcárral, minden további száz ív kinyomtatását 30 krajcárral díjazták. Végül a regálpapíriveknél egy-egy forma kiszédéséért mittel s nagyobb betűkből egy frtot, ciceró vagy brevier típusokból két frtot s az ívek nyomtatásáért száz ívenként 30 krt számíthatott fel. Vörös nyomásos íveknél a díjak kétszerese volt fizetendő. Ezen felül minden nyomtatványból két-két példányt megtarthatott magának. Byller szerződése a Mayrétól csak annyiban tért el, hogy neki a közönséges ív felének petit vagy garmond betűkkel való kiszédéséért csak két frtot, a regál papír ciceró vagy brevier betűkből való szedéséért pláne csak másfél frtot fizettek. Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből a művezető fedezte a segédek munkabérét s ezen felül lakást és ellátást is ő adott nekik.⁶⁶ Később a nyomda a gépmestereket és a szedőket maga fizette s a művezető hetibért kapott. Ez a hetibér 1773-ban négy frt volt; ezen felül újesztendőkör 2 frt, a farsangkor egy frt, húsvétkor 2 frt, Sz. Márton napján egy frt, és nevenapján 2 frt, összesen 8 frt ajándékot, a nagyszombati országos vásárokkor minden alkalommal 34 kr. külön díjat s a nyomdából kikerülő minden újdonságból egy-egy példányt kapott. A sárospataki (1650), kolozsvári (1668) és debreceni (1720-as évek) protestáns nyomdák művezetői évre megállapított készpénz fizetésen kívül elég tekintélyes természetbeli járandóságban részesültek.⁶⁷ A debreceninek ezen felül megvolt az a benéje, hogy a nyomda minden új kiadványából 100—100 példányt kinyomtatott a saját papirosára s azt elszámolás kötelezettsége nélkül értékesíthette.

A szóciusok díjazásáról ennél is kevesebbet tudunk. M. Kis Miklós 1698-ban írt *Mentségéből* kiderül, hogy a feleknek egy-egy ívért felszámított előállítási költségekből körülbelül 37.5 százalék a szedőt, 25 százalék a gépmestert illette.⁶⁸ Ez akkoriban általános gyakorlat lehetett, mivel Kis a nagyszombati és belgiumi példákra hivatkozik. A debreceni nyomdában 1728-ban foglalkoztatott két legény egyike, a természetbeni ellátáson felül, egy frt, másika egy frt 80 d. hetibért kapott. Körülbelül ugyanennyit kerestek a könyvnyomtató legények kerek fél századdal utóbb a győri Streibignyomdában. Itt heti bérük a 2 frt asztalpénzen kívül, egy frt volt, de ha túlóráztak, akkor darabszám szerint fizették őket.⁶⁹ Ez az adat azért is érdekes, mert azt bizonyítja, hogy a mesterek mily

kevésbé respektálták a felsőbbség rendelkezéseit. A hetibért ugyanis már az 1770 ápr 21-i pátens eltörölte s helyette a napszám vagy darabszám szerinti munkabért léptette életbe.⁷⁰ Ennek megfelelően Nagyszombatban a szedőket 1773-ban ív szerint fizették. Munkadíjuk a papír formátumától és a szedésben használt típusok nagyságától függött. Míg, teszem azt, a közönséges papír ívéért petít szedéssel 3 frtot, addig tertia szedésért csak 42 krt, a medián papír ívéért az első esetben 3 frt 52 krt, a másodikban 54 krt és a regál-papír ívéért ugyanily nagyságú betűkkel 4 frt 42 krt, illetve 1 frt 10 krt kaptak. A gépmestereket a kinyomtatott ívek ezre után fizették. A közönséges ívek ezrét 1 frttal, a medián ív ezrét pedig 1 frt 48 krajcárral díjazták.⁷¹ A szedők ezen felül farsangkor és Márton-napján fejenként 30—30 kr jutalmat s minden könyvből egy-egy példányt kaptak. Mint a Mayrrel kötött bérszerződésből kiderül, őt a páterek évre fogadták fel, három havi felmondással. De ez nem minden esetben volt így. Ha a munka elfogyott, nemcsak a legényeket, hanem a művezetőt is szélnek eresztették. Bizonyára ebben leli magyarázatát az a körülmény, hogy a nagyszombati nyomda művezetői sok esetben szinte évről-évre változtak. Hogy minő volt a jogbizonytalanság a munkás és a munkaadó közötti viszonyban, arra jellemző Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686. é. faktorának az esete. Miként 1698-ban Pozsony városához intézett beadványából tudjuk, Szentiványi Márton S. J., a nyomda prefektusa⁷² 1686-ban azzal az ígérettel hívta őt meg Nagyszombatba művezetőnek, hogy úgy őt, mint két német segédjét négy éven át fogja foglalkoztatni, de mindhármukat 11 hét múlva elbocsátotta, jól lehet ugyancsak kitettek magukért. Hiszen ez alatt a rövid idő alatt három kiadványt sikerült kihozniok, egy latin és egy német kalendáriumot negyedréte alakban őt, illetve kétezer példányban s az *Utítárs* e. magyar imakönyvet ötezer példányban.⁷³ Minthogy „R. P. Szentiványi igen befolyásos egyén volt” Sonntag és társai „jogos panaszzal” elő sem hozakodtak, mert bajuk „sikerorvoslását” úgy se remélheték. Sonntag mester tehát szépen odébb állott s amúgy gyalogosan visszavándorolt hazájába Nürnberg városába.⁷⁴ De nemesak hogy a megállapodásokat nem tartották meg mindig a munkaadók, hanem még a testi fenyítéktől sem riadtak vissza. Így tudjuk, hogy I. Rákóczi György egyik legényét, akinek munkájával nem volt megelégedve, megbotoztatta, majd tömlőbe vetette.⁷⁵ Emellett a fizetéseket sem folyósították mindig rendesen. Udvarhelyi Mihály 1668-ban főleg azért vált meg a kolozsvári nyomdától, mivel a munkájáért járó fizetséget hasztalan sürgette. Utóda Szentyel Mihály sem járt jobban. 1669-ré szóló fizetéséből még 1670 szeptemberében is tartoztak 20 forinttal.⁷⁶ A rekordot ezen a téren a győri könyvnyomtató, Streibig Gergely tartja: 1778-ban csak legényei bérére 1289 frt 14 krajcárral volt hátralékban!⁷⁷

Mária Teréziának 1771-ben kiadott nyomdai rendtartásából megtudjuk, hogy eladdig a legények nyole heti fölmondással fél-évenként változtathatták helyüket. Az új rendtartás értelmében, vásáridő kivételével, bármikor módosíthattak a szerződésen, még pedig a meser részéről kétheti, a legény részéről négyheti fölmondással. A munkaviszony megszűnéskor a mester díjtalanul tartozott a legény részére működési bizonyítványt kiállítani, amelyet utóbbinak új munkahelyén be kellett mutatnia. A művezetőt a régi szabályzat kilépés esetén a város elhagyására kötelezte. Az 1771-i rendtartás megengedi, hogy a városban működő másik nyomdába is beléphessen, de kiköti, hogy közben legalább egy félévig legényként kell szolgálnia. E rendelkezésnek az volt a célja, hogy a művezetőt megakadályozza abban, hogy régi mestere rendelőit elhódítsa. A munkaidőt a rendtartás változatlanul hagyta: miként addig is, télen-nyáron egyaránt reggeli hat órától esti hétig tartott. Ha a legény indokolatlanul mulasztott, óránként 7 krt tartozott a nyomdapénztárba fizetni.⁷⁸

A művezetők szerződéseit és a XVIII. sz. folyamán kiadott nyomdai privilégiumok egyaránt megemlékeznek a jövő nyomdász nemzedék utánpótlását biztosító inasokról. Mária Terézia 1771-i rendtartása az inaséveket a szedőnél, a gépmesternél négy évben állapította meg. De példás magaviselet esetén a mesternek joga volt a tanoncéveket egy fél, esetleg egy egész esztendővel megrövidíteni. Úgy felfogadásuknál, mint felszabadulásuknál a nyomdatulajdonoson, illetve a művezetőn kívül még két segédnek, vagy ha csak egy volt, ennek az egynek valamint az inasért jótálló két kezesnek jelen kellett lennie. A fölvételnél 1 frt 50 krt, a felszabadításkor pedig 3 frtot kellett a nyomdapénztárba befizetni. Az öt, illetve négy inasév bőségesen elegendő volt arra, hogy a tanoncok szakmájukban kiképeztessenek, de persze csak abban az esetben, ha ezek az évek valóban erre fordítottak. Amikor M. Kis Miklósnak szemére vetették, hogy inasait, ahelyett hogy a mesterségre tanította volna, a gazdaságában foglalkoztatta, Kis eljárását egyrészt azzal mentegette, hogy eleinte nem lévén munkája, kénytelen volt külső munkára fogni tanoncait, akik ennek egyébként sem látták kárát, „mert magoknak-is szántottanak, vetettenek”, másrészt meg azzal, hogy ez volt az általános szokás. „Egyéb mesterségekben-is úgy látjuk ezt: az Inasokat elsöben kiváltképen tsak külső munkákban foglalják, viz hordással, szőlő munkával, rusnya ruha mosással, és egyéb alá való dolgokkal vészik hasznokat: utolsó esztendejekben tanulnak osztán, a mit tanulnak a mesterségekben.”⁷⁹

Az 1771-i rendtartás a műhely belső rendjéről is gondoskodik, amikor megtiltja a szidás és ütlegelés minden módját, a verekedést, sőt a hangos szóváltást is, ami a szedőt zavarja munkájában. Ha ilyesmi mégis előfordul, azt be kell jelenteni a főnöknek. A főnök

döntését meg lehetett fölcbeznj a városi tanácshoz vagy a bírósághoz. Ugyanez a rendtartás a mai társadalombiztosítás esírait is magában foglalja. A nyomdapénytárba befolyó illetékek és bírságok ugyanis arra szolgáltak, hogy a beteg vagy keresetképtelen legényeket segélyezzék belőle. Ha idegen legény kapott a nyomdában alkalmazást, a munkába lépésnél 30 krt tartozott befizetni a pénytárba, ami feljogosította az összes kedvezmények élvezetére.⁸⁰

GULYÁS PÁL

⁸⁰ Gevers, akár csak Fabritius, részletfizetéses alapon vásárolta meg 440 forintért 1652-ben a tipográfiát, de mint 1655-ben kelt végrendeletéből kiderül, addig az időpontig semmit sem törlesztett a vételárból. — " V. ö. *A K. M. Egyet. Nyomda tört.-t.* 195. l. olvasható egybeállítással. Hogy hazaiak is voltak-e közöttük, azt a jegyzék nem árulja el. Mi egyikükről, Sonntag János Nádorról megállapítottuk, hogy Nürnbergből került Nagyszombathba. — " V. ö. *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 45/6. l. — " A sárospataki művezető természetbeni járandósága az évi 30 csász. tallér készpénzfizetésen kívül: 18 köből búza v. lángliszt, 2 hordó bor, v. ennek fejében 20 frt., 1—1 köből borsó és köles, 2 köből árpa, 2 dísnó v. 6 frt., 10 gomolyag vaj és 60 font sajt volt. V. ö. Szilágyi Sándor: *Az első sárospataki nyomtatvány.* M. Kvszle, 1886 : 13. l. Szentyel Kolozsrát az évi 150 frt fizetésen felül 7 eing gránátposztót, 25 kis köből búzát, 2 negyvenes hordó bort, fél-fél köből kását és borsót, 3 dísnót, 6 bárányt és 16—16 icce vajat és mézet, illetve ez utóbbinak iccejéért 25 pénzt kapott, de ennek fejében az *Articulus*-okat ingyen s az egyéb fejedelmi rendelkezéseket féláron tartozott kinyomtatni. V. ö. Schönherr, i. h. 279/81. l. Viski Pálnak, a debreceni nyomda 1772 vége felé felfogadott vezetőjének járandósága 240 magyar forint készpénz, 10 köből búza és 4 gönci hordó bor, továbbá sertéstartásra 8 frt, sóra 3 frt 50 d. volt. L. Csürös, i. m. 343. l. — " P. o. — írja, — a mely Typussal négy forintért szoktunk egy árkust nyomtatni annak mindjárt mintegy másfél forintja a Betű szedőnek mégyen; egy forintja a nyomtatónak." 49. l. — " L. Pitroff Pál: *A győri sajtó tört.* Győr, 1915. 41. l. — " V. ö. *M. Nyomdászlat*, 1909 : 249. l. — " *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 188/9. l. — " *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 195. lapján olvasható egybeállítás szerint 1686-ban Ricsánszky Tóbiás volt a prefektus és Szentiványi csak 1687-ben váltotta őt fel ebben a tisztségben, ami az itt előadottak alapján oda módosítandó, hogy Szentiványi még 1686 folyamán került ismét a nyomda élére! — " Szabó csupán a *Calendarium Tyrnaviense*-e ismeri, mely 13 és $\frac{3}{4}$ íven jelent meg nyomdász megnevezése nélkül. RMK, II : 1619. sz. — " L. [Gyurikovics]-Szabó József: *A pozsonyi könyvnyomdák története.* Gutenberg, Eger, 1866 : 84/5. l. — " L. Rákócziak 1653 okt. 2-án Tolnai Istránhoz írt levelét, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1875 : 779. l., idézi Szilágyi Sándor: *I. Rákóczi György.* Bp., 1893. 290. l. — " Ferenczi, i. m. 40. l. és Schönherr Gyula: *Egy 17. sz.-i m. könyvnyomdátó emlékezet.* M. Kvszle, 1888 : 279/81. l. — " L. Pitroff, i. m. 30. l. — " V. ö. *M. Nyomdászlat*, 1909 : 249. l. — " *Mentség*, 58. l. — " *M. Nyomdászlat*, 1909 : 248/9. l.